

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «ТЕХНОЛОГІЯ»*

Богдан Падучак,
завідувач сектору використання та передачі
прав інтелектуальної власності НДІ інтелектуальної
власності НАПрН України, кандидат юридичних наук

Постановка проблеми. Важливим завданням цивілістичної науки є встановлення чіткого категоріального апарату для кожної галузі дослідження, що забезпечує уникнення будь-яких непорозумінь у подальшій правозастосовній практиці. Беззаперечно, це стосується і сфери трансферу технологій. Оцінити визначення технології як об'єкту правового регулювання можна лише виявивши її технічну та економічну сутність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття технологія використовується у різних галузях знань, в науці, мистецтві, промисловості, і тому відомо чимало підходів до його трактування. Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних вчених та зарубіжних науковців: Г. О. Андрощука, М. М. Богуславського, О. В. Воробйової, М. І. Горбунова, В. А. Денисюка, В. Г. Золотих, О. Е. Сімсон, А. Г. Светланова та ін.

Метою цієї статті є дослідження історії походження, становлення та розвитку поняття «технологія» в науці загалом і в юриспруденції зокрема, виявлення особливостей цього поняття у контексті цивільно-правових відносин, що виникають у сфері трансферу технологій.

Викладення основного матеріалу. Слово технологія є комбінацією двох давньогрецьких слів: *techne* – мистецтво, ремесло, вміння та *logos* –

вчення, знання – й означає роздуми про мистецтво, як витончені, так і прикладні (ремесла). Цей термін застосовував Цицерон і Плутарх, але широкого розповсюдження в античності він не отримав.

У середні віки аж до XVIII ст. ремесла називалися таємницями (*mysteres*), до глибин яких міг проникнути тільки емпірично та професійно підготовлений. Технологічні знання були тісно переплетені з містикою, марновірствами, магією, ретельно охоронялися й передавалися тільки учням. Основними джерелами технологій Середньовіччя були рецептурні збірники [1, с. 46–47].

Поняття і термін «технологія» у середньовіччі ще відсутні, однак є аналог грецького *techne* – поняття *ars* (лат. *ars, artis* – наука, мистецтво). У середні віки художник й майстер-ремісник не розрізняються, і той, і інший позначаються словом «*artifex*». Однак з кінця середньовіччя й особливо з XVI ст. з'являється близький до сучасного погляд на технологічну діяльність як на галузь, що може бути пізнана за допомогою науки. У далеке Середньовіччя «в ідею творчості була включена ідея роблення: вона передбачала не тільки вільне буяння розуму, а й тяжкий труд» [2, с. 355]. «Є три види творінь, – вважав Гуго Сен-Вікторський (1096–1141), – творіння Бога, творіння природи й творіння майстра, що наслідує природу. Відмін-

* Стаття друкується в авторській редакції.

ність творіння майстра від божественного творіння полягає в якості зусиль, витрачених на нього» [3, с. 59–60].

Новий переворот відбувається в епоху Відродження (XV – початок XVII ст.) – у час становлення капіталістичних відносин, початкового накопичення капіталу, піднесення соціально-політичної ролі міст, буржуазних класів, відродження античної культури. Протягом цього періоду відбувається переорієнтація світогляду та зміщення його до «світу людини». На його основі складаються безпосередні передумови виникнення класичного природознавства. Хоча в епоху Відродження ще неможливо знайти поняття технології, але воно тісно пов'язане з ремісництвом, яке набуває дуже важливої складової – вміння. Наступним кроком стає емпіричне пізнання природи, де механіка є необхідною допоміжною дисципліною. Пізнання світу за допомогою механізмів, пристосувань можна зустріти в ідеях і роботах Г. Галілея, Ф. Бекона, Р. Декарта. Їхні вчення базуються на раціональному підході, бо й людина, й тваринний світ, як і світ фізичних величин, повинні отримати задовільне пояснення в термінах механіки. Такої ж позиції дотримується й І. Кант (1724–1804), вважаючи, що ніякого іншого наукового пояснення природних явищ, крім механічного, немає й бути не може [1, с. 54].

Термін «технологія» вперше з'явився в Англії у XVII ст., його застосовували не до всіх видів мистецтва, а лише до прикладних, тобто до ремесел, а згодом самі ремесла почали називатися технологіями. У французьких текстах слово технологія з'явилося у 1656 р. й означало вивчення знарядь, машин, матеріалів. Засновником технології як окремої наукової дисципліни був німецький вчений Йоган Бекман (1739–1811). У 1777 р. Й. Бекманом була опублікована робота «Введення в технологію», в якій він визначив технологію «як науку, що

пояснює в цілому, методично і визначено, всі види праці з їхніми наслідками і причинами» [4, с. 1]. У Росії з кінця XVII ст. поширилося багато перекладної літератури, яка вплинула на наукову термінологію, але у XVIII ст. термін технологія у науковій літературі практично не застосовувався. Цей термін був введений у Росії на початку XIX ст., коли почав видаватися «Технологический журнал или собрание сочинений и известий, относящийся до технологии и приложения, учиненных в науках открытий к практическому употреблению».

З 1835 р. термін технологія почав використовуватися у Французькій академії. До початку XX ст. термін технологія отримав широке розповсюдження у багатьох розвинутих країнах світу і включав у себе кількість процесів, що до того часу зросла, а також знаряддя та машини. Сучасні варіанти визначення поняття технологія являють собою більш розвинуті трактовки відомого визначення технології як систематизованого застосування наукового або іншого організованого знання для вирішення практичних завдань, що належить Д. Гелбрейту [5, с. 154].

На початку XX ст. у російській енциклопедичній літературі з'явилося визначення техніки, але не було чіткого розподілу понять техніка і технологія. У ряді визначень термін техніка почав застосовуватися по відношенню до технології у сучасному розумінні. До середини XX ст. у більшості радянських робіт терміни техніка і технологія були чітко розмежовані. Техніка розглядалася як матеріальний носій технології. Пізніше склалося розуміння техніки як комплексу матеріальних речей, а технології – як сукупності методів, прийомів, способів. Так, Я. Є. Стуль та К. Н. Суханов пропонують розглядати технологію як сукупність методів обробки, виготовлення, зміни станів, властивостей, форми сировини, матеріалів, напівфабрикатів, що використовуються

в процесі виробництва для отримання готової продукції [5, с. 154]. Уявлення про технологію радянських часів в основному пов'язане зі сферою виробництва й, особливо, матеріального.

На перший погляд здається, що, заглиблюючись в аналіз технічного об'єкту, ми тим самим занурюємося у галузь технічних наук. Але аналізу технології потребує і юридична наука. У теорії юридичної науки повинні ретельно вивчатися феномен технології та її специфічні ознаки як об'єкта цивільних відносин, пов'язаного з творчою інтелектуальною діяльністю.

Слід зазначити, що на сьогодні не має єдиної точки зору щодо визначення терміну «технологія». Так, у теорії інновацій виділяють три базових підходи до визначення поняття «технологія». «В англосаксонській термінології під технологією розуміється *«прикладне знання»*; для російської інженерної традиції характерно тлумачення – *«виробничі процеси реалізації технічних можливостей»*, що часто еквівалентно терміну «технологічний процес»; у зв'язку з розвитком суспільних підходів до аналізу науково-технічного розвитку технологія трактується як *«система технічних засобів»* [6, с. 70–71].

Існує велика кількість доктринальних визначень технології. Так, М. Капельський розглядає технологію як «використання наукового знання для визначення способів виготовлення речей у відтворюваній манері» [7, с. 50]. Тобто, вчений робить акцент на технології лише як процесі, що, на нашу думку, є досить однобоким твердженням. Російські ж вчені М. М. Богуславський, О. В. Воробйова, А. Г. Светланов [8, с. 10] в поняття «технологія» включають науково-технічні, виробничі, управлінські й комерційні знання та досвід. Це визначення теж не можна віднести до когорти вичерпних, оскільки воно не відображає всі елементи багатогранності, які притаманні поняттю технології у наш час.

Деякі дослідники зробили більш широке визначення технології. Зокрема, М. І. Горбунов та В. Г. Золотих [9, с. 10–11] під поняттям «технологія» розуміють науково-технічні знання (включаючи методи, форми та способи їх використання), що застосовуються при розробці, виробництві та експлуатації товарів, втіленні в матеріальні носії чи які існують в інтелекті суб'єктів, і такі, що мають комерційну цінність і багатоцільове використання. Як результат інтелектуальної діяльності, в основу якої покладено технічні знання й інформацію про нові ефективні й економічні виробничі процеси, що дають змогу виробляти матеріальні об'єкти, розуміють технологію Г. О. Андрощук та В. А. Денисюк [10, с. 34].

М. І. Яценко акцентує увагу на технології як на процесі задоволення життєвих потреб людини шляхом використання технічних засобів (техніки) [11, с. 16]. Однак зазначене визначення обмежує розуміння технології, оскільки охоплює лише технології в сфері техніки.

Новий словник української мови визначає технологію як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь [12, с. 529].

Експерти міжнародних організацій в ході своїх досліджень дійшли до висновку, що термін «технологія» є досить широким поняттям і надали йому більш функціональне визначення. Функціональна складова вносить у поняття технології елемент суб'єктивності. Якщо технологія в дійсності є використанням наукового знання в конкретному суспільстві в конкретний момент часу для вирішення конкретних завдань, що виникає в процесі його розвитку, то її складники будуть змінюватися залежно від культури й рівня розвитку [13, с. 88]. Зокрема, на думку членів Організації економічного співробітництва й розвитку поняття технологія позначає «систематизоване знання про процес виробництва про-

дукції, застосування процесу або ж про надання послуг, включаючи маркетингові й управлінські технології, що є невід'ємною його частиною» [14]. Більш детально визначення зроблено Всесвітньою організацією інтелектуальної власності, згідно з яким технологія – «це систематизоване знання про спосіб виробництва продукту або про надання послуг у промисловості, сільському господарстві або торгівлі, незалежно від того, в якій формі закріплено це знання: це може бути винахід, корисна модель, промисловий зразок, сорт рослин або технічна інформація у вигляді певного набору документів, або певний досвід і навички спеціалістів, які здатні створити конструкцію, встановлювати, збирати, обслуговувати або працювати на промисловій установці або промислового обладнанні або ж керувати промисловим або торговельним підприємством у процесі виробництва» [15, с. 52].

Отже, визначальною складовою технології, на думку експертів ВОІВ, є знання, однак, не всі, а лише, ті знання, що відповідають наступним критеріям:

«по-перше, знання повинні бути систематизовані, тобто організовані з метою забезпечення вирішення певної проблеми;

по-друге, знання повинні існувати в певному місці, наприклад, бути закріплені в письмовому вигляді або існувати як знання однієї людини, і на підставі цього джерела знання може бути розкрито, і, таким чином, може передаватися від однієї людини до іншої цілим рядом способів;

по-третє, знання повинні мати мету, тобто мати певне застосування у промисловості, сільському господарстві і торгівлі» [15, с. 52].

Відповідно до такого визначення технологія являє собою знання про те, як виконати що-небудь, і, приміром, може бути втілена в машинах чи матеріалах або існувати у вигляді письмового опису продукції, що супроводжу-

ється діаграмами чи поясненнями, які показують, як виготовити цей вид продукції. Зазначене визначення технології ґрунтується на знанні або орієнтованому або інтелектуально орієнтованому підході, при якому на першому місці знаходяться наукові й технологічні знання. Тобто устаткування та матеріали супроводжують постачання наукових знань і послуг – інтелектуальне джерело, яке створене творчою діяльністю вченого, фахівця або групою творчих особистостей [16, с. 43].

Дослідження законодавства України призвело до висновку, що поряд з визначенням технології, що міститься в Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [17], існують також більш загальні категорії технологій, такі як «нові», «новітні», «сучасні», «передові», «перспективні», «інноваційні», «високі», «критичні», «подвійного призначення», «конкурентоспроможні», а також безліч інших видів технологій, що стосуються окремих галузей життєдіяльності людини зокрема і суспільства в цілому: «інформаційні», «комунікаційні», «соціальні», «фінансові», «виробничі», «репродуктивні», «космічні», «енергозберігаючі», «біотехнології», «нанотехнології» тощо.

Причому, що стосується загальних категорій, то серед них треба виділити ті, які не просто мають оціночний характер, а можуть бути ознакою певної групи технологій і її чіткого відмежування від інших груп на основі міжнародної практики. Це стосується нових, високих та критичних технологій.

Якщо категорія «нова технологія» містить в собі ознаку новизни, то категорії «високих» і «критичних технологій» – сукупність ознак. У світовій практиці до «високих технологій», як правило, відносять біотехнології, мікроелектроніку (зараз вже наноелектроніка), телекомунікаційні технології, створення нових матеріалів, інші виробничі технології, в яких безпосередньо використані новітні досягнення [18, с. 15].

Під поняттям «критичні технології» прийнято розуміти пріоритетні високі технології, розробка й впровадження яких мають ключове значення для вирішення найбільш важливих нагальних проблем держави, основні характеристики яких відповідають світовому рівню або перевищують його і спроможні забезпечити їх власникам та користувачам передові позиції на світовому ринку наукової продукції [18, с. 15–16].

Як предмет правового регулювання високі та критичні технології з'явилися відносно недавно. Термін «критичні технології» з'явився в предметному полі законодавчого регулювання у 1994 р. після затвердження Національної програми України «Критичні технології» та Положення щодо механізмів її розробки і реалізації. У структурі національних критичних технологій склалися три пріоритетні напрями критичних технологій: 1) технології життєзабезпечення населення України (медицина, продовольство і товари народного вжитку, енергетика, екологія); 2) технології подвійного застосування (транспорт, матеріали, технології машинобудування, інформатика і засоби зв'язку); 3) технології спеціального призначення (оборонні технології, технології, потенційно шкідливі для здоров'я та життя населення країни, комічні технології та інші).

Легальне визначення високих наукоємних технологій вперше зустрічається в Законі України «Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій» від 9 квітня 2004 р. Вони визначаються як «технології, що створюються на підставі результатів наукових досліджень та науково-технічних розробок, забезпечують виготовлення високотехнологічної продукції, сприяють запровадженню високотехнологічного виробництва на підприємствах базових галузей промисловості».

Більш ширше поняття високих технологій міститься в Законі України

«Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій». Зокрема, високими визнаються «технології, розроблені на основі новітніх наукових знань, які за своїм технологічним рівнем перевищують кращі вітчизняні та іноземні аналоги і конкурентоспроможні на світовому ринку наукомісткої продукції» (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону).

У деяких законах України терміни «нові», «новітні», «сучасні», «конкурентоздатні» технології (наприклад, Закони України «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Господарський кодекс України) і «високі технології» (Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків») розуміються однаково, а саме в контексті пріоритетних напрямів інноваційного і науково-технічного розвитку України.

У ЦК України, як і в спеціальному законодавстві України щодо конкретних об'єктів права інтелектуальної власності, відсутнє легальне визначення технології. У них зустрічається лише категорія «сфера технології» при визначенні таких об'єктів промислової власності як винахід і корисна модель, не розшифровуючи суто термін «технологія».

Вперше загальне визначення технології дано у Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій». Так, під технологією у цьому Законі розуміється «результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг» (п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону).

Об'єктом технології виступають наукові та науково-технічні результати, об'єкти права інтелектуальної власності (зокрема, винаходи, корисні моделі,

твори наукового, технічного характеру, комп'ютерні програми, комерційні таємниці), ноу-хау, в яких відображено перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг.

Аналіз дефініцій зазначеного Закону дозволяє акцентувати увагу на низці моментів.

По-перше, технологія визначається як результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень, але до об'єкту технології підпадають тільки наукові та науково-технічні результати.

Результати інтелектуальної діяльності – це результати розумової, творчої діяльності, тут важливе місце належить трансформації думки в об'єктивну форму з метою забезпечення охорони нематеріального об'єкту. Безумовно, об'єкти інтелектуальної власності мають свої особливості, які не властиві іншим об'єктам цивільних прав, наприклад, їх нематеріальний характер, ідеальність. Як зазначає Р. Ж. Абуова, результатом творчої діяльності є виражений в об'єктивній формі її продукт, який називається в залежності від його характеру науковим або науково-технічним результатом, досягненням, знанням чи надбанням, промисловим зразком, торговельною маркою, твором науки, літератури чи мистецтва [19, с. 13]. Спільним для них є те, що результатам творчої діяльності повинна бути притаманна новизна, оригінальність їх суттєвих елементів. Вони також характеризуються ідеальним характером і неможливістю прямого впливу права на процес їх створення.

По-друге, до поняття об'єкту технології відносяться об'єкти інтелектуальної власності як категорія, що має спільну з технологією сферу застосування. Так, можна стверджувати, що технологія включає в себе об'єкти інтелектуальної власності на рівні з ін-

шими об'єктами, а в свою чергу певні об'єкти інтелектуальної власності можуть містити у собі технології. Також можна відзначити, що у переліку об'єктів є «ноу-хау», які поки що не є об'єктами інтелектуальної власності за українським законодавством, а також твори наукового, технічного характеру, комп'ютерні програми – об'єкти авторського права, що не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності як такі, а тільки на форму їх подачі. Оскільки ноу-хау є не охоронюваним об'єктом, то відносно нього можна говорити лише як про фактичну монополію його володільця, а не про режим виключних прав. Тим не менше, це не позбавляє ноу-хау головної ознаки результатів інтелектуальної діяльності – ідеальної природи ноу-хау.

По-третє, технологія представляється як сукупність знань про перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг. Однак, у загальному розумінні метод є процесом, розчленованим на окремі операції, що виконуються у просторово-часовій послідовності. Крім того, технологія зв'язується з виробництвом продукції та наданням послуг, що значно звужує її спрямованість [2, с. 369]. На нашу думку, доцільність згадування в понятті «технологія» про «перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг» викликає великі сумніви. Оптимальним, вважаємо, буде зазначення властивості технології бути технологічною основою практичної діяльності в цивільній та військовій сферах.

Висновки. Термін «технологія», що використовується в законодавстві України, запозичений зі сфери технічних наук. Порівняльний аналіз визначень цього поняття у законодавстві про інтелектуальну власність та у спеціальній літературі свідчить про те,

що він зазнав змістовної адаптації до особливостей юридичної науки, потреб юридичної практики та законотворчої техніки, внаслідок чого набув відмінного від свого прототипу значення. Закріплене в законодавстві України визначення технології не відповідає основному призначенню дефініції – виділенню суттєвих ознак об'єкта.

Беручи до уваги вищевикладене, пропонуємо наступне визначення: технологія – це виражений в об'єктивній формі результат наукової та науково-технічної діяльності, який включає в тому чи іншому поєднанні винаходи, корисні моделі, промислові зразки та інші результати інтелектуальної, творчої діяльності або інші об'єкти права інтелектуальної власності, які підлягають правовій охороні згідно з нормами Цивільного кодексу України, а також результати інтелектуальної, творчої діяльності, які не підлягають правовій охороні згідно з нормами Цивільного кодексу України

(ноу-хау, технічні дані, інша інформація), і може бути технологічною основою практичної діяльності в цивільній та військовій сферах.

У цілому, можна зробити висновок, що технологія є багатоаспектним та багатограним поняттям. У науковій думці її прийнято розглядати і як систематизовані наукові знання, і як виробничі процеси реалізації технічних можливостей. Серед вчених переважає думка, що технології притаманні три важливі ознаки. Перш за все, феномен технології слід розглядати як знання, що систематизовані певним чином. По-друге, ці знання повинні бути певним чином формалізовані з метою можливості їх передачі іншим особам. І нарешті, знання повинні мати практичне застосування (спрямовані на вирішення конкретних завдань). ♦

Список використаних джерел

1. Шмонин А. В. Развитие средневековых технологий и представлений о них / А. В. Шмонин // История науки и техники. – 2005. – № 6. – С. 46–54.
2. Сімсон О. Е. Правовий аналіз поняття технології / О. Е. Сімсон // Питання інтелектуальної власності : зб. наук. праць. – К. : ПП «Авокадо», 2006. – Вип. 4. – С. 354–374.
3. Сен-Викторский Г. Семь книг надзирательного обучения, или Дидаскаликон / Г. Сен-Викторский // Антология педагогической мысли христианского Средневековья. – Таллинн; Ленинград; М., 1994. – С. 59–60.
4. Городов О. А. Правовая охрана и использование единых технологий, созданных за счет или с привлечением бюджетных средств : [монография] / Городов О. А. – М. : Волтерс Клевер, 2010. – 160 с.
5. Каширин В. П. Философские вопросы технологии (Социологические, методологические и техноведческие аспекты) / Каширин В. П. – Томск : Изд-во Томю Ун-та, 1988. – 286 с.
6. Ковалев Г. Д. Инновационные коммуникации : учеб. пособие для вузов / Ковалев Г. Д. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 288 с.
7. Кастельс М. Информационная эпоха : экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. ; под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
8. Богуславский М. М. Международная передача технологий: правовое регулирование / Богуславский М. М., Воробьева О. В., Светланов А. Г. – М. : Изд-во «Наука», 1985. – 279 с.

9. Горбунов Н. И. Государственное регулирование технологии наукоемкой продукцией, технологиями, ноу-хау / Н. И. Горбунов, В. Г. Золотых // Патенты и лицензии. – 1994. – № 3–4. – С. 10–13.
10. Андросчук Г. Трансферт технологій: міжнародний механізм передачі / Г. Андросчук, В. Денисюк // Підприємництво, господарство і право. – 1996. – № 6. – С. 34–41.
11. Яценко М. И. О перспективе патентования изобретений, связанных с компьютерным обеспечением / М. И. Яценко // Винахідник і раціоналізатор. – 2005. – № 9. – С. 14–21.
12. Новий словник української мови : у 3 т. / [200 000 слів / уклад. В. В Яременко, О. М. Сліпушко]. – [2-е вид., випр.]. – К. : Вид-во «Аконіт», 2008–2008. – Т. 3. – 2008. – 864 с.
13. Сімсон О. Інноваційне і креативне право: право знань і творчості : [монографія] / О. Сімсон. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 264 с.
14. Proposal made during negotiations for an International Code of Conduct on the Transfer of Technology. – U.N. Doc. TD/CODE TOT/C.1 WGI/CRP.3 (1979).
15. Всесвітня організація інтелектуальної власності. Основи інтелектуальної власності / [ред. Г. І. Якіменко]. – К. : Юрид. вид-во «Ін Юре», 1999. – 578 с.
16. Денисюк В. А. Міжнародний трансфер технологій: сучасний зміст, аналіз закордонної та національної статистики / В. А. Денисюк // Економіст. – 2005. – № 2. – С. 42–47.
17. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій : Закон України від 14 вересня 2006 р. № 143-V (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 45. – Ст. 434.
18. Бодров В. Г. Інноваційно-інвестиційна модель сталого розвитку національної економіки : навч.-метод. матеріали / Бодров В. Г., Гусєв В. О., Мартиненко В. Ф. – К. : НАДУ, 2009. – 60 с.
19. Абуова Р. Ж. Авторский договор в гражданском праве Республики Казахстан : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право, семейное право, гражданский процесс, международное частное право, арбитражный процесс, предпринимательское право» / Р. Ж. Абуова. – Алматы, 2002. – 21 с.

Надійшла до редакції 26.11.2012 року